Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World
2026, Vol. 1, No. 1, pp. 1-26
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10275.1010

Original Article

The Historical Geography of the Slave Trade in the Eastern Islamic World, with Particular Emphasis on Khorasan and Transoxiana from the Early Islamic Centuries to the End of the Samanid Period

Hassan Ramzanpour [1]
1. PhD in Iranian History after Islam, Independent Researcher, Mashhad, Iran
Corresponding author, Email: ramzanpour.history@gmail.com

Keywords:
Historical Geography, Khorasan, Transoxiana, Slave Trade, Silk Road, Early Islamic Centuries.

Abstract
The slave trade was one of the most dynamic economic and human activities in Khorasan and Transoxiana during the early Islamic centuries. It flourished considerably because of the strategic location of these two regions along the Silk Road. Focusing on geographical factors, this study seeks to answer the following question: What natural and human factors contributed to the expansion and continuity of the slave trade in the eastern Islamic world? The findings indicate that the strategic location of Khorasan and Transoxiana at the intersection of east-west trade routes, the availability of major rivers and fertile oases, such as the Oxus and Merv, and the development of major cities across plains and along mountain slopes constituted key geographical factors facilitating the expansion of slave-trading networks. Furthermore, the political stability of local governments, the security of commercial routes, and the involvement of merchants from diverse ethnic groups, including the Radhanites, Sogdians, and Khwarazmians, contributed significantly to the continuity of the slave trade. Employing a descriptive-analytical approach and drawing on Islamic geographical and historical sources, the current study examines the role of physical and human geography in the flourishing of the slave trade in Khorasan and Transoxiana up to the end of the Samanid period.

Received: 9/Sep/2025
Revised: 17/Oct/2025
Accepted: 1/Nov/2025
Published: 9/Apr/2026

Introduction

During the early Islamic centuries, Khorasan and Transoxiana emerged as major economic centers in Iran and the broader Islamic world. Their economy relied substantially on commercial activities, with a considerable proportion of the population engaged in trade and the transportation of goods. Among the commodities traded, enslaved people constituted a significant category, as the expansion of economic and political networks contributed to growing demand for labor and domestic service across Islamic societies. From the second century AH onward, the slave trade expanded, and enslaved people from various regions were brought into territories under the authority of the Islamic caliphate. Meanwhile, owing to their geographical location and direct connections to eastern and northern trade routes, Khorasan and Transoxiana played a pivotal role in this system of exchange. The current study aims to explain the role of physical and human geographical factors in the formation and expansion of the slave trade in Khorasan and Transoxiana. To this end, it identifies and analyzes the principal slave-trading routes and the major centers of slave purchase and sale during the early Islamic centuries.

Research Methodology

This article is a historical study based on library research. The information collected from historical sources and previous scholarship was classified and subsequently analyzed using a descriptive-analytical approach. This method was employed to explain the historical geography of slave-trading regions in Khorasan and Transoxiana and to identify the factors which shaped its development.

Research Findings

The expansion of the slave trade in Khorasan and Transoxiana during the early Islamic centuries was primarily influenced by the geographical characteristics and strategic location of these two regions. Their proximity to non-Muslim territories frequently led to military confrontations, during which prisoners of war were enslaved, thereby contributing to the expansion of the slave trade. The slave trade along the Silk Road predated the advent of Islam. Its considerable scale along this route led Frankopan to describe the Silk Road as the “Slave Road.”

The conquest of Transoxiana involved numerous military campaigns through which Muslims acquired large numbers of enslaved people in Bukhara, Samarkand, Ferghana, and Khwarazm. The slave trade also led local rulers to engage in commercial activities, including the trade in enslaved people. The Tahirids employed enslaved Turks in military service and supplied some of them to the Abbasid caliphal administration. The Samanids brought the slave trade under state supervision, and during their reign, it attained its greatest degree of development in Khorasan and Transoxiana.

Important commercial cities such as Termez and Amul, situated along the Oxus River, developed into centers for the purchase and sale of enslaved Turks. Other cities located along the principal routes, including Isfijab, Tashkent, and Khwarazm, formed important nodes in the slave-trading network. Slave merchants from Transoxiana also maintained commercial ties with Turkic nomadic groups.

The major commercial cities along the southern frontiers of Khorasan included Herat, Nishapur, Merv, and Balkh. These cities also served as entry points for enslaved people brought from India and Ghur. Samarkand was a major center for enslaved people in Transoxiana, where the finest enslaved people of the region were reportedly trained. The city was regarded as one of the largest markets for enslaved Turks and Slavs. Termez and Amul, located along the Oxus River, were important slave-trading ports. Isfijab, a city in the region of Chach, was another major center of the slave trade. Ferghana, in northeastern Transoxiana, served as an important center for the concentration and export of enslaved Turks. Situated west of Transoxiana and northwest of Khorasan, Khwarazm occupied a geographically significant position in commercial exchanges. It also served as a major center for the concentration of enslaved white Europeans, particularly Slavs (Saqāliba). The geographical landscape of Transoxiana, including its

interconnected rivers, plains, mountains, and commercial centers, provided the spatial foundations for the slave trade. Jewish merchant groups were also active within this commercial network.

Conclusion

The geographical position of Khorasan and Transoxiana played a decisive role in the formation and expansion of the slave trade in several respects. Since antiquity, these regions have been situated at the intersection of some of the world's most important commercial routes. The Silk Road passed through Khorasan and Transoxiana, and many of their major cities were located along important trade routes. Enslaved people constituted one of the principal commodities traded along these routes. Following the fall of the Sassanid Empire, Khorasan and Transoxiana became major targets of Muslim conquest. The forceful responses of Arab commanders to urban resistance led to the capture and enslavement of large numbers of inhabitants across these regions.

The frontier position of the two regions, bordering non-Muslim territories, transformed them into major sources of enslaved labor for the Islamic world. Transoxiana bordered Turkic territories to the north and east, while Khorasan shared its southern frontier with India and the region of Ghur. Consequently, many enslaved people from India and Ghur were brought to the cities of Khorasan. The cities of Khorasan, particularly Nishapur and Merv, also served as major centers for Indian merchants engaged in the purchase and sale of enslaved people. Farther east, commercial connections with China occasionally facilitated cross-border exchanges of people, including the enslaved individuals. During the first four centuries AH, enslaved Turks constituted a substantial part of the labor force and military manpower of the Islamic world. Turkic military slaves played a fundamental role in the armies of the Abbasid caliphate and its subordinate governments. A combination of physical and human geographical factors, including geographical location, cultural frontiers, and economic and political structures, contributed to the emergence of Khorasan and Transoxiana as major centers of the slave trade in the eastern Islamic world during the early Islamic centuries. Their central role underscores the importance of geographical factors in shaping the structure of historical societies and highlights the need to consider geography in the study of slavery.

Bibliography

Akbarī, Amīr (2008), *Tārīḫ-i Ḥukūmat-i Ṭāhiriyān az Āġāz tā Anǧām*, 2nd ed., Mashhad and Tehran: Bunyād-i Pažūhiš-hā-yi Islāmī; Samt. [in persian]

Amīn, Aḥmad (1979), *Partaw-i Islām*, translated by ʿAbbās Ḫalīlī, vol. 2, Tehran: Iqbāl. [in persian]

Anooshahr, Ali (2021), "Military Slavery in Medieval North India" In: Craig Perry and Others. *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, p 362-382.

Balāḏurī, Aḥmad ibn Yaḥyā (1958), *Futūḥ al-Buldān*, translated by Muḥammad Mutavakkil, Tehran: Nuqrah. [in persian]

Barker, Hanna (2021), "The Trade in Slaves in the Black Sea, Russia, and EasternEurope)". In: Craig Perry and Others. *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, p 100-122.

Bartold, Vasilii Vladimirovich (1987), *Turkistān-nāmah*, translated by Karīm Kašāvarz, 2nd ed., vol. 1, Tehran: Āgāh. [in persian]

Bayhaqī, Abū al-Faẓl (n.d.), *Tārīḫ-i Bayhaqī*, Tehran: Dunyā-yi Kitāb. [in persian]

Bosworth, C.E (2000). "BARDA and BARDA-DĀRI iii. In the Islamic period up to the Mongol invasion", *IRANICA*, https://www.iranicaonline.org/articles/barda-iii.

Bosworth, Edmund (1992), *Tārīẖ-i Silsilah-hā-yi Islāmī*, translated by Farīdūn Badrahʾī, Tehran: Muʾassasah-yi Muṭāliʿāt va Taḥqīqāt-i Farhangī. [in persian]

Bosworth, Edmund (2006), "Ṭāhiriyān va Ṣaffāriyān," in Richard Frye et al., *Tārīẖ-i Īrān-i Kīmbriğ*, translated by Ḥasan Anūšah, 5th ed., vol. 4, 80–119, Tehran: Amīr Kabīr. [in persian]

Bulliet, Richard (2014), "Iqtiṣād va Ğāmiʿah-yi Īrānī dar Avāʾil-i Dawrah-yi Islāmī," in Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, *Bar-āmadān-i Islām*, translated by Kāẓim Fīrūzmand, 55–79, Tehran: Markaz. [in persian]

Crone, Patricia (2017), *Ğāmiʿah-hā-yi Māqabl-i Ṣanʿatī: Kalbad-Šikāfī-yi Ğahān-i Pīšāmodern*, translated by Masʿūd Ğaʿfarī, 2nd ed., Tehran: Našr-i Māhī. [in persian]

Crone, Patricia. (2002). *Roman, provincial and Islamic law: The origins of the Islamic patronate*. Cambridge: Camberidge University Press.

Dani, A.H, Others (1996) "Eastern Kushans, Kidarites in Gandahar and Kashmir and later Hepthalites"in: Litvinsky, Others, *The History of civilizations of Central Asia*, vol 3, UNESCO press, p 163-185.

Daryāʾī, Touraj (2004), *Šāhanšāhī-yi Sāsānī*, translated by Murtażā Ţāqibfar, Tehran: Qoqnūs. [in persian]

Delrīš, Bušrā (2013), *Ğāygāh-i Siyāsī-yi Ġulāmān dar Tārīẖ-i Īrān*, Tehran: Hazār Kermān. [in persian]

Foltz, Richard (2020), *Īrān dar Tārīẖ-i Ğahān*, translated by ʿA. Pāšāʾī, 3rd ed., Tehran: Dībāyah. [in persian]

Frankopan, Peter (2021), *Rāh-hā-yi Abrīšam: Tārīẖ-i Ğahān az Dīdgāhī-yi Naw*, translated by Ḥasan Afšār, 3rd ed., Tehran: Markaz. [in persian]

Freamon, Bernard K (2019). *Possessed by the Right Hand: The Problem of Slavery in Islamic Law and Muslim Cultures*. LEIDEN and BOSTON: Brill.

Frye, Richard Nelson (2011), *Buẖārā: Dāvarad-i Qorūn-i Vasaṭā*, translated by Maḥmūd Maḥmūdī, 4th ed., Tehran: ʿIlmī va Farhangī. [in persian]

Gardīzī, ʿAbd al-Ḥayy ibn Żaḥḥāk (1984-1985), *Tārīẖ-i Gardīzī*, Tehran: Dunyā-yi Kitāb. [in persian]

Ğayhānī, Abū al-Qāsim Aḥmad (1989), *Aškāl al-ʿĀlam*, translated by ʿAbd al-Salām Kāteb, Mashhad: Bih Našr (Āstān-i Quds-i Raẓavī). [in persian]

Gordon, Matthew S (2021). "Slavery in the Islamic Middle East (c. 600–1000ce)". In: Craig Perry and et al. *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, p 337–362.

Ḥabībī, ʿAbd al-Ḥayy (2001), *Tārīẖ-i Afġānistān baʿd az Islām*, Tehran: Afṣūn. [in persian]

Ḥamawī, Yāqūt ibn ʿAbd Allāh (2001-2002), *Muʿğam al-Buldān*, translated by ʿAlī-Naqī Munzavī, vol. 2, Tehran: Sāzmān-i Mīrāţ-i Farhangī-yi Kišvar. [in persian]

Ḥudūd al-ʿĀlam min al-Mašriq ilā al-Maġrib (1983), edited by Manūčihr Sutūdah, Tehran: Ṭahūrī. [in persian]

Ḥusaynī-Pūr, Masʿūd (2023), *Bardah-hā-yi Īrānī dar Varārūd*, Tehran: Nidā-yi Tārīẖ. [in persian]

Huseini, SaidReza (2023), "Slavery Represented in Bactrian Documents", *Slavery & Abolition*, Vol 44, p 682-696.

Ibn Faḍlān, Aḥmad (1976), *Safarnāmah*, translated by Abū al-Faẓl Ṭabāṭabāʾī, 2nd ed., Tehran: Šarq. [in persian]

Ibn Faqīh Hamadānī, Aḥmad ibn Muḥammad (1970), *Tarğuma-yi Muḫtaṣar al-Buldān: Baḫš-i Marbūṭ bih Īrān*, translated by Ḥ. Masʿūd, Tehran: Bunyād-i Farhang-i Īrān. [in persian]

Ibn Ḥawqal, Muḥammad (1966), *Ṣūrat al-Arḍ*, translated by Jaʿfar Šiʿār, Tehran: Bunyād-i Farhang-i Īrān. [in persian]

Ibn Ḥawqal, Muḥammad (1987), *Safarnāmah-yi Ibn Ḥawqal: Īrān dar Ṣūrat al-Arḍ*, translated by Jaʿfar Šiʿār, 2nd ed., Tehran: Amīr Kabīr. [in persian]

Iṣfahānī, Abū al-Farağ ʿAlī ibn Ḥusayn (1994), *al-Aġānī*, Beirut: Dār Iḥyāʾ al-Turāṯ al-ʿArabī. [in Arabic]

Iṣṭaḫrī, Abū Isḥāq Ibrāhīm (1961), *Masālik va Mamālik*, edited by Īrağ Afšār, Tehran: Bungāh-i Tarğuma va Našr-i Kitāb. [in persian]

Jahan, Zahra et al. (2019), "Jihadist Operations or the lucrative conquests of Muslim Arabs in the invasion of Iran" *Ǧostārhā-yi Tārīḫī* 10 (20): 109–129. [in persian]

Kātib Baġdādī, Qudāmah ibn Ǧaʿfar (1991), *Kitāb al-Ḫarāǧ*, translated by Ḥusayn Qarah Čānlū, Tehran: al-Barz. [in persian]

Lapidus, Ira M. (2008), *Tārīḫ-i Ǧavāmiʿ-i Islāmī*, translated by ʿAlī Baḫtiyārī-Zādah, 2nd ed., Tehran: Iṭṭilāʿāt. [in persian]

Le Strange, Guy (2004), *Ǧuġrāfiyā-yi Tārīḫī-yi Sarzamīn-hā-yi Ḫilāfat-i Šarqī*, translated by Maḥmūd ʿIrfān, 6th ed., Tehran: ʿIlmī va Farhangī. [in persian]

Litvisky, B. A, Guang-da, Zhang (1996), "Centeral Asia, the crossroads of civilization" in: Litvinsky, Others*, The History of civilizations of Central Asia,* vol 3, UNESCO press, p 473-490.

Maqdisī, Muḥammad ibn Aḥmad (1982), *Aḥsan al-Taqāsīm fī Maʿrifat al-Aqālīm*, translated by ʿAlī-Naqī Munzavī, vols. 1–2, Tehran: Šerkat-i Muʾallifān va Mutarğimān. [in persian]

Mets, Adam (2009), *Tamaddun-i Islāmī dar Qarn-i Čahārum-i Hiğrī*, translated by ʿAlī-Riżā Ḏakāvatī Qaraġuzlū, 4th ed., Tehran: Amīr Kabīr. [in persian]

Muḥammadī, Zekr ul-lāh, et al. (2013), "Bazar (Market) and its Economical, Political and Cultural Role in Balkh, Marv and Neishabour in the Two First A.H. Centuries" *Muṭālaʿāt-i Tārīḫ-i Islām* 5 (16): 121-146. [in persian]

Nafīsī, Saʿīd (2007), *Tārīḫ-i Ḫāndān-i Ṭāhirī*, Tehran: Asāṭīr. [in persian]

Naršaḫī, Abū Bakr Muḥammad (1984), *Tārīḫ-i Buḫārā*, translated by Abū Naṣr Aḥmad al-Qubāvī, abridged by Muḥammad ibn Zufar ibn ʿUmar, edited by Muḥammad-Taqī Mudarrisī, Tehran: Ṭūs. [in persian]

Negmatov N. N, Marshak B. I (1996), "Sogdiana"in: Litvinsky, Others, *The History of civilizations of Central Asia*, vol 3, UNESCO press, p 233-281.

Negmatov, N.N (1998). "The Samanid State". In: Asimov, M. S; Others. *History of Civilizations of Central Asia*. Vol 4. Paris: UNESCO press.

Nerazik, E.E, Bulgakov, P.G (1996), "Khwarizm"in: Litvinsky, Others, *The History of civilizations of Central Asia*, vol 3, UNESCO press, p 207-233.

Niẓāmī ʿArūżī, Aḥmad ibn ʿUmar (1909), *Čahār Maqālah*, edited by Muḥammad Qazvīnī, Tehran: Armaġān. [in persian]

Perry, Graig; Others (2021), "Slavery in the medieval millennium". In: Perry, Graig; Others. *The Cambridge World History of Slavery*. Cambridge: Cambridge University Press; p 1 – 24.

Pigulevskaya, N. V., et al. (1984), *Tārīḫ-i Īrān az Dawrān-i Bāstān tā Pāyān-i Sadah-yi Hiǧdahum-i Mīlādī*, translated by Karīm Kašāvarz, 5th ed., Tehran: Payām. [in persian]

Planhol, Xavier de (2012), *Mabānī-yi Ǧuġrāfiyāʾī-yi Tārīḫ-i Islām*, translated by ʿAbd Allāh Nāṣirī Ṭāhirī, Tehran: Pažūhiškadah-yi Tārīḫ-i Islām. [in persian]

Pourshariati, Parvaneh (2020), *Aful va Suqūṭ-i Šāhanšāhī-yi Sāsānī*, translated by Āvā Vāḥidī Navāʾī, 2nd ed., Tehran: Našr-i Nī. [in persian]

Qazvīnī, Zakariyyā ibn Muḥammad (1998), *Āṯār al-Bilād va Aḫbār al-ʿIbād*, Beirut: Dār Ṣādir. [in Arabic]
Ramazanpour, Hassan et al. (2023), "The Role of Jews in the Slave Trade in Iran's Early Islamic Centuries" *Pažūhiš-hā-yi Tārīḫī* 59: 43–58. [in persian]

Ramazanpour, Hassan et al. (2024-2025), "The role of the Samanids in the slave trade in Khorasan and Transoxiana" *Pažūhiš-hā-yi Tārīḫī-yi Īrān va Islām* 34: 89–114. [in persian]

Sayf, Żiyāʾ al-Dīn (2022), "Social conditions of the Takharistan region coinciding with the emergence of Islam" *Maǧallah-yi Bayn al-Milalī-yi Pažūhiš-i Milal* 7 (82): 125–144. [in persian]

Spuler, Bertold (1990), *Tārīḫ-i Īrān dar Qorūn-i Nuḫustīn-i Islāmī*, translated by Maryam Mīr-Aḥmadī, vol. 2, Tehran: ʿIlmī va Farhangī. [in persian]

Ṯaʿālibī Nīšābūrī, Abū Manṣūr ʿAbd al-Malik (1989), *Laṭāʾif al-Maʿārif*, translated by ʿAlī-Akbar Šihābī Ḫurāsānī, Mashhad: Āstān-i Quds-i Rażavī. [in persian]

Ṭabarī, Muḥammad ibn Ǧarīr (1996), *Tārīḫ-i Ṭabarī*, translated by Abū al-Qāsim Pāyandah, 5th ed., Tehran: Asāṭīr. [in persian]

Tārīḫ-i Sīstān (1987), edited by Muḥammad-Taqī Bahār, 2nd ed., Tehran: Padīdah Ḫāvar. [in persian]

ʿUnṣur al-Maʿālī, Kaykāvūs ibn Iskandar (2004), *Qābūs-nāmah*, edited by Ġulām-Ḥusayn Yūsufī, 13th ed., Tehran: ʿIlmī va Farhangī. [in persian]

Whitfield, Susan (2018). *Silk, slaves, and stupas: material culture of the Silk Road*. Oakland, California: University of California Press.

Yaʿqūbī, Aḥmad ibn Abī Yaʿqūb (1977), *al-Buldān*, translated by Muḥammad Ibrāhīm Āyatī, Tehran: Bungāh-i Tarǧuma va Našr-i Kitāb. [in persian]

Yaʿqūbī, Aḥmad ibn Abī Yaʿqūb (1992), *Tārīḫ-i Yaʿqūbī*, translated by Muḥammad Ibrāhīm Āyatī, 6th ed., Tehran: ʿIlmī va Farhangī. [in persian]

How to cite this article:
Ramzanpour(2026) **The Historical Geography of Slave Trade in the Eastern Islamic World, with Particular Emphasis on Khorasan and Transoxiana from the Early Islamic Centuries to the End of the Samanid Period.** Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World. **1(1), 1-26.**
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10275.1010

Copyright: © 2026 by the authors. Licensee Journal of Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقاله پژوهشی

دو فصلنامه مطالعات اجتماعی و اقتصادی شرق جهان اسلام
سال ۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۱–۲۶
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10275.1010

جغرافیای تاریخی تجارت برده در شرق جهان اسلام با تاکید بر خراسان و ماوراءالنهر در سده‌های آغازین اسلامی تا پایان دوره سامانیان

حسن رمضانپور [۱]
[۱] دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، پژوهشگر مستقل. مشهد. ایران(نویسنده مسئول): ramzanpour.history@gmail.com

واژگان کلیدی:
جغرافیای تاریخی، خراسان، ماوراءالنهر، تجارت برده، راه ابریشم، سده‌های نخستین اسلامی.

چکیده

تجارت برده در سده‌های آغازین اسلامی، یکی از پویاترین فعالیت‌های اقتصادی و انسانی در خراسان و ماوراءالنهر بود و به‌واسطه‌ی موقعیت راهبردی این دو منطقه در مسیر راه ابریشم، رونق فراوانی یافت. این پژوهش با تمرکز بر عوامل جغرافیایی، به‌دنبال پاسخ به این پرسش است که چه ویژگی‌های طبیعی و انسانی در گسترش و پایداری تجارت برده در شرق جهان اسلام مؤثر بوده است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که موقعیت ارتباطی خراسان و ماوراءالنهر در میانه‌ی مسیرهای تجاری شرق و غرب، وجود رودخانه‌ها و واحه‌های پرآب مانند جیحون و مرو، و استقرار شهرهای بزرگ در حاشیه‌ی جلگه‌ها و دامنه‌های کوهستانی، از مهم‌ترین عناصر طبیعی مؤثر بر شکل‌گیری شبکه‌های تجارت برده بوده‌اند. افزون بر این، ثبات سیاسی حکومت‌های محلی، امنیت راه‌ها، و حضور بازرگانان چندقومیتی چون راذانیان، سغدیان و خوارزمیان نیز در تداوم این تجارت نقش تعیین‌کننده‌ای داشت. این پژوهش تاریخی با روش توصیفی ـ تحلیلی و با تکیه بر منابع جغرافیایی و تاریخی اسلامی، به تبیین نقش جغرافیای طبیعی و انسانی در رونق تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر تا پایان دورهٔ سامانیان می‌پردازد.

تاریخ دریافت: ۱۸شهریور۱۴۰۴
تاریخ بازنگری: ۲۵ مهر ۱۴۰۴
تاریخ پذیرش: ۱۰ آبان ۱۴۰۴
تاریخ انتشار: ۲۰ فروردین۱۴۰۵

مقدمه

خراسان و ماوراءالنهر در سده‌های نخستین اسلامی از مراکز مهم اقتصادی ایران و جهان اسلام به شمار می‌آمدند. بخش قابل توجهی از اقتصاد این نواحی بر پایه‌ی بازرگانی استوار بود و مسیرهای عمده‌ی تجاری جهان اسلام از این مناطق عبور می‌کرد. پیشه‌ی بسیاری از مردم این نواحی تجارت و حمل‌ونقل کالا بود. در میان اقلام مورد دادوستد، بردگان جایگاه ویژه‌ای داشتند؛ چرا که در پی گسترش مناسبات اقتصادی و سیاسی، نیاز به نیروی کار و خدمت در جوامع اسلامی افزایش یافت. از سده‌ی دوم هجری به بعد، تجارت برده رونق گرفت و بردگان از سرزمین‌های گوناگون به قلمرو خلافت اسلامی وارد شدند. در این میان، خراسان و ماوراءالنهر به دلیل موقعیت جغرافیایی و ارتباط مستقیم با مسیرهای تجاری شرقی و شمالی، نقشی محوری در این نظام مبادله ایفا کردند.

هدف این پژوهش تبیین نقش عوامل جغرافیایی طبیعی و انسانی در شکل‌گیری و رونق تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر است. در این راستا، مسیرهای اصلی تجارت برده و مراکز خریدوفروش آن در سده‌های نخستین اسلامی شناسایی و تحلیل می‌شوند.

پیشینه پژوهش

با وجود اهمیت این موضوع، تاکنون پژوهش مستقلی که جغرافیای تجارت برده را به‌صورت ویژه بررسی کرده باشد، انجام نشده است. مطالعات پیشین بیشتر به ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بردگی پرداخته‌اند و نقش جغرافیا را به‌صورت ضمنی یا حاشیه‌ای مورد توجه قرار داده‌اند. از جمله، وایتفیلد(۲۰۱۸) در کتاب *ابریشم، بردگان و استپ‌ها (فرهنگ مادی راه ابریشم)* فصلی را به بردگان اختصاص داده و تجارت برده را در پیوند با راه ابریشم از دوران باستان تا سده‌های میانه‌ی اسلامی بررسی کرده است. اشپولر(۱۳۶۹) نیز در *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی* نیز به نقش تجارت برده در اقتصاد خراسان و ماوراءالنهر، به‌ویژه در دوره‌ی سامانیان، اشاره دارد. همچنین، دلریش(۱۳۹۲) در کتاب *جایگاه غلامان سیاسی در تاریخ ایران* در ضمن بررسی غلامان ترک، به تجارت برده در سرزمین‌های هم‌جوار خراسان و ماوراءالنهر توجه کرده است، هرچند نگاه وی بیشتر سیاسی و نظامی است. افزون بر این، بارتولد(۱۳۵۲) در *ترکستان‌نامه* ضمن معرفی منابع مربوط به ماوراءالنهر، به مسیرهای تجاری اشاره کرده ولی هدف او بررسی رفت‌وآمد بردگان نبوده است.

رمضان پور و دیگران (۱۴۰۲)، در مقاله «نقش یهودیان در تجارت برده در ایران قرون نخستین اسلامی» نقش یک گروه خاص از تجار برده را مورد بررسی قرار داده اند. رمضان پور و دیگران (۱۴۰۳) همچنین در «نقش سامانیان در تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر»، یک دولت خاص را در تجارت برده مورد بررسی قرار داده اند. در مجموع، بیشتر آثار پیشین تجارت برده را در چارچوب تحولات سیاسی و اقتصادی یا مقطعی خاص بررسی کرده‌اند و کمتر به عوامل جغرافیایی مؤثر بر شکل‌گیری و پویایی این تجارت در شرق جهان اسلام پرداخته‌اند.

بستر جغرافیایی و تاریخی تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر

در بررسی رویدادها و مسائل تاریخی، توجه به نقش عوامل جغرافیایی افق‌های گسترده‌تری برای درک موضوع در اختیار پژوهشگران تاریخ قرار می‌دهد. تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر و رونق آن، پیش از هر چیز، متأثر از ویژگی‌های جغرافیایی و به‌ویژه موقعیت مکانی این دو منطقه بوده است. در سده‌های نخستین اسلامی، بسیاری از جغرافی‌دانان و مورخان مسلمان، خراسان و ماوراءالنهر را دو منطقه‌ی جدا از یکدیگر نمی‌دانستند و همه‌ی این نواحی را با عنوان «خراسان» می‌شناختند (ر.ک: بلاذری، ۱۳۳۷: ۷۰ـ ۵۶۷ ؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۸۰/۲ ـ ۳۷۶؛ کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۴۰ ـ ۱۳۰). ابن فقیه در این باره می‌نویسد: «خراسان چهار جزء است: جزء نخستین ایرانشهر است و آن نیشابور است و قهستان و طبسین و هرات و پوشنج و بادغیس و طوس (طابران)؛ جزء دوم، مروشاهجان است و سرخس و نسا و باورد و مرورود و طالقان و خوارزم و زم و آمل؛ جزء سوم، فاریاب است و جوزجان و تخارستان و ختل و بامیان و بغلان و بدخشان و ترمذ و چغانیان؛ و جزء چهارم، ماوراءالنهر است و چاچ و سغد و نسف (نخشب) و فرغانه و سمرقند و بناکت و ترک» (۱۳۴۹: ۱۷۱). با این حال، برخی از جغرافی‌دانان میان این دو منطقه تمایز قائل شده‌اند (ر.ک: اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۱؛ ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۳–۱۹۲؛ حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۸۵–۱۰۶؛ حموی، ۱۳۸۰: ۲/ ۲۷۴–۷۶). در یک تقسیم‌بندی کلی، خراسان در سده‌های نخست هجری به دو بخش تقسیم شده است: نخست، خراسان داخلی که شامل سرزمین‌های جنوبی و غربی رود جیحون بود، و دوم، خراسان بیرونی که سرزمین‌های شمالی و شرقی رود جیحون را دربر می‌گرفت و بعدها با عنوان ماوراءالنهر شناخته شد (پورشریعتی، ۱۳۹۹: ۵۲۶–۲۷).

خراسان از شمال به رودخانه‌ی جیحون، از شرق و جنوب شرقی به سرزمین هندوستان، از غرب به قومس و گرگان، و از جنوب و جنوب غربی به قهستان و سیستان منتهی می‌شده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۰۱؛ حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۸۸). ماوراءالنهر سرزمین‌های شمالی رود جیحون است که در منابع و پژوهش‌ها با عناوینی چون ماوراءالنهر (حدودالعالم، ۱۴۲۳ق: ۱۲۶؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۹۱)، فرارود، ورارود (حسینی پور، ۱۴۰۲)، هیطل (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۳۸۰)، آسیای مرکزی و آسیای میانه از آن یاد شده است. حدود ماوراءالنهر در منابع جغرافیایی مختلف چنین ثبت شده است: «کشوری که در شرق آن مرزهای تبت قرار دارد، در جنوب آن خراسان و نواحی وابسته به آن، در غرب آن الغوز و حدود خلخ، و در شمال آن سرزمین خلخ واقع است» (حدودالعالم، ۱۴۲۳ق: ۱۲۶).

موقعیت جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر، به‌سبب آن‌که نقطه‌ی پایانی فتوحات اعراب به شمار می‌آمد، این مناطق را هم‌مرز با سرزمین‌های غیراسلامی کرد. همین ویژگی سبب شد مسلمانان در مرزهای شمالی و شرقی پیوسته با سرزمین‌های غیرمسلمان درگیر باشند و از رهگذر آن، برده‌گیری ناشی از جنگ‌ها به رونق تجارت و بازار برده‌فروشی در این نواحی بینجامد.

این مناطق از دوره‌های باستانی در مسیر شاهراه‌های تجاری قرار داشتند و از موقعیتی ممتاز برای بازرگانی و دادوستد برخوردار بودند. این موقعیت جغرافیایی و تجاری، در سده‌های آغازین اسلامی نیز در رونق تجارت برده تأثیر بسزایی

داشت. راه‌های مهم تجاری موسوم به «راه ابریشم» که از دوران باستان شرق را به غرب جهان متصل می‌کرد، از خراسان و ماوراءالنهر عبور می‌کرد. بنابراین می‌توان گفت تجارت برده در مسیر جاده‌ی ابریشم، پیش از اسلام نیز رواج داشته است. کالاهایی همچون ادویه، پارچه‌های ظریف، فلزات گران‌بها، جواهرات، برده و اسب از اقلام مورد توجه بازرگانان بود (کرون، ۱۳۹۶: ۵۱). به تعبیر ریچارد بولیت، در زمان حمله‌ی عرب‌ها، بخش عمده‌ای از اقتصاد فلات ایران بر کشاورزی استوار بود؛ درعین‌حال، تجارت بین‌راهی قابل توجهی نیز وجود داشت که عمدتاً شامل کالاهای تجملی بود و از طریق راه ابریشم انجام می‌شد (۱۳۹۳: ۵۸). با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر، این مناطق به‌طور طبیعی برای تجارت بین‌راهی مناسب بودند. دشت‌های پهناور، رودخانه‌هایی همچون جیحون، و مسیرهای هموار میان کوه‌ها و بیابان‌ها، امکان حرکت کاروان‌ها و عبور کالاها و انسان‌ها را فراهم می‌کرد. علاوه بر این، آب و هوا و منابع طبیعی به نسبت پایدار، شرایط زیستی و اقتصادی را برای سکونتگاه‌ها و مراکز تجاری مهیا می‌ساخت. بنابراین، جایگاه استراتژیک این مناطق نه‌تنها مسیر راه ابریشم را برای انتقال کالاهای تجملی و بردگان مطلوب می‌کرد، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری مراکز شهری و بازارهای محلی و شبکه‌های دیپلماتیک میان دولت‌ها و قبایل گوناگون شد

راه ابریشم افزون بر مبادله‌ی کالاهای ارزشمند، سبب ارتباط گروه‌های مختلف مردم و دولت‌های نواحی گوناگون و مشارکت آن‌ها در سود حاصل از تجارت شد. روابط دیپلماتیک اغلب بر پایه‌ی منافع اقتصادی و تجاری شکل می‌گرفت و گاه تضاد منافع میان قدرت‌ها را نیز به‌دنبال داشت. درگیری میان سغدیان و ترکان غربی در دوران ساسانی بر سر عبور ابریشم از خاک ایران از همین مسئله ناشی بود؛ همچنین، اتحاد نظامی و سیاسی میان ترکان و بیزانس علیه ساسانیان، که از مسیرهای شمال قفقاز بهره می‌بردند، در راستای دستیابی به منافع ناشی از تجارت ابریشم شکل گرفت. شایان ذکر است که راه ابریشم نه‌تنها بستر مبادله‌ی کالاها، بلکه زمینه‌ساز تبادل انسان‌ها، آثار ادبی و هنری، اندیشه‌ها و مفاهیم نیز بود (Guang-da, & Litvinsky, 1996: 486). در این میان، بردگان همانند ابریشم از مهم‌ترین کالاهای این مسیر محسوب می‌شدند. شواهد هنر، باستان‌شناسی و متون تاریخی نشان می‌دهد که حضور آنان در سراسر مسیر راه ابریشم قابل ردیابی است. اهمیت اقتصادی بردگان در این مسیر احتمالاً با ابریشم، اسب یا دیگر کالاهای گران‌بها برابری می‌کرد. بااین‌حال، به گفته‌ی وایتفیلد، بردگان به‌ندرت در تاریخ‌های راه ابریشمِ امروزی جایگاهی مرکزی دارند (Whitfield, 2018: 250–251). فراوانی تجارت برده در این مسیر چنان بود که فرانکوپن راه ابریشم را «راه برده» نیز نامیده است (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۰۸). اسناد به‌جا مانده از این مناطق حاوی اطلاعاتی هرچند پراکنده، اما ارزشمند، درباره‌ی برده‌داری در طول تاریخ راه ابریشم است. اسناد کشف‌شده در منطقه‌ی باختر، در شمال افغانستان کنونی، داده‌های مهمی درباره‌ی برده‌داری در اواخر دوره‌ی باستان و آغاز دوره‌ی اسلامی ارائه می‌کند (Huseini, 2023: 691).

در سراسر قلمرو کوشانیان (حک. ۳۵۰ ـ ۳۰م) در شمال خراسان، بامیان و ناحیه‌ی کشمیر نیز اسنادی وجود دارد که بر وجود نظام برده‌داری و خریدوفروش بردگان دلالت دارد. این شواهد نشان می‌دهد که بیشتر بردگان در این دوره در

فعالیت‌های کشاورزی به‌کار گرفته می‌شدند (Dani, Others, 1996: 172–173). وضعیتی مشابه در ماوراءالنهر و آسیای مرکزی نیز حاکم بوده است؛ فعالیت‌های گسترده‌ی بازرگانان سغدی در قرون ششم و هفتم پیش از میلاد در اسناد به‌دست‌آمده از این نواحی و در سنگ‌نوشته‌های صخره‌های قراقروم به‌روشنی مشهود است (Marshak, 1996: 238; Negmatov, 1996). در خوارزم نیز اسنادی از سده‌های ششم و هفتم میلادی وجود دارد که اطلاعاتی درباره‌ی خریدوفروش بردگان در این ناحیه ارائه می‌دهد.(Nerazik, Bulgakov, 1996: 215)

امپراتوری روم نیز از مسیر راه ابریشم برای تأمین بخشی از نیروی برده‌ی خود بهره می‌برد. شماری از پژوهشگرانِ مطالعات برده‌داری در جهان اسلام بر این باورند که تجارت برده در میان مسلمانان تا حد زیادی تحت‌تأثیر نظام حقوقی و الگوی بازرگانیِ رومی و بیزانسی بوده است (Crone, 2002: 46–50; Gordon, 2021: 343–344; Feramon, 2019: 60–61). دولت ساسانی نیز در تجارت راه ابریشم نقشی فعال داشت و از این مسیر سود فراوانی به‌دست می‌آورد. بخشی از این درآمد ناشی از کالاهایی بود که به قلمرو ساسانی وارد می‌شد و بخشی دیگر از طریق مالیات بر کالاهای عبوری به امپراتوری روم حاصل می‌گردید؛ کنترل تجارت ابریشم عملاً در دست ساسانیان بود (دریایی، ۱۳۸۳: ۱۰۶–۱۰۷).

قرار گرفتن شهرهای بزرگ و تجاریِ خراسان و ماوراءالنهر، مانند بلخ، مرو و ترمذ، در کنار رودخانه‌هایی چون جیحون و مرغاب، از مهم‌ترین عوامل جغرافیاییِ مؤثر در تداوم بازرگانی و انتقال انسان و کالا بود. جغرافی‌دانانی چون اصطخری و مقدسی نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند که آبادی‌های پررونق در امتداد این رودخانه‌ها و در گذرگاه‌های طبیعی، سبب رونق بازارها و امنیت مسیرهای بازرگانی شده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۱؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۳۲۰/۲). این عوامل طبیعی به استمرار تجارت برده از دوران باستان تا دوره‌ی اسلامی یاری رساند و زمینه‌ی انتقال نقش بازرگانی خراسان و ماوراءالنهر از دوران پیش از اسلام به دوران اسلامی را فراهم کرد.

علاوه بر عبور شاهراه‌های تجاری از خراسان و ماوراءالنهر، وسعت سرزمینی و ثروت این مناطق سبب شد که فتوح اعراب مسلمان پس از فتح پایتخت ساسانیان در ایران، بیش از پیش بر مسیرهای تجاری متمرکز شود (فولتس، ۱۳۹۹: ۸۵؛ پورشریعتی، ۱۳۹۹: ۳۷۰؛ ایمان‌پور و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۲۱). خراسان و ماوراءالنهر از جمله مناطقی بودند که مورد توجه حاکمان جدید قرار گرفتند و از سده‌ی نخست هجری، هجوم‌ها و مهاجرت‌های بسیاری از سوی اعراب به این نواحی صورت گرفت (لاپیدوس، ۱۳۸۷: ۸۲ـ۸۳؛ پلانهول، ۱۳۹۰: ۴۹ـ۵۰). روند استقرار اعراب با روی کار آمدن عباسیان، به‌سبب اهمیت خراسان به‌عنوان منطقه‌ای تجاری، شدت بیشتری یافت (پورشریعتی، ۱۳۹۹: ۵۲۸). از این رو، فتح خراسان و ماوراءالنهر برای اعراب در اولویت قرار گرفت.

در مورد فتح خراسان، مقدسی یادآور می‌شود که فتح خراسان به صلح انجام گرفت و جنگی درنگرفت: «به منت خدا داوطلبانه مسلمان شدند و گروه‌گروه آن را پذیره شدند، ایشان صلح را برای کشور خود خریدند، پس خراج ایشان تخفیف یافت و از مصیبت‌هایشان کاسته شد، بردگی ایشان واجب نیامد، خون‌ریزی میان ایشان رخ نداد، با آنکه توانایی جنگ

می‌داشتند، در شماره بسیار بودند و در نیرو سخت» (۱۳۶۱: ۴۲۶/۲). اگرچه در مقایسه با ماوراءالنهر می‌توان گفت خراسان کمتر دچار جنگ و در نتیجه برده‌گیری بود، اما در بسیاری از شهرهای آن، فتح با درگیری یا صلح همراه با گرفتن برده انجام شد. در مورد فتح کابل آمده است که عبدالرحمن بن سمره از آن‌جا بردگانی را به عراق برد، و آنان مسجدی با معماری شهر کابل بنا کردند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۵۵۳؛ تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۸۵؛ حبیبی، ۱۳۸۰: ۱۶۴).

فتح ماوراءالنهر به‌سختی و با جنگ‌های فراوان صورت گرفت و بردگان بسیاری از آن نواحی به دست مسلمانان افتاد. روایت‌های مربوط به فتوح ماوراءالنهر، اغلب از شمار فراوان اسیران و بردگان خبر می‌دهند. مسلمانان در فتح نخست بخارا، سی هزار برده گرفتند (نرشخی، ۱۳۶۳: ۵۶). قتیبه بن مسلم در سمرقند صد هزار برده به دست آورد (طبری، ۱۳۷۵: ۳۸۵۹/۹). در خوارزم نیز بردگان بسیاری گرفته شد و تعداد آن‌ها را تا صد هزار تن ذکر کرده‌اند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۴۱/۲ـ۴۲). در منطقه‌ی سُغد، مال‌الصلح تعیین‌شده شامل سی هزار برده‌ی جوان بود (طبری، ۱۳۷۵: ۳۸۵۹/۹ـ۶۰). در فتح فرغانه، قتیبه بردگان فراوانی از آن‌جا گرفت و با آنان صلح کرد، سپس همراه با بردگان به مرو بازگشت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۴۹). همچنین سعید بن عبدالعزیز در زمان یزید بن عبدالملک در فرغانه و سغد اسیران بسیاری گرفت (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۷۸). بنابراین، موقعیت تجاری و جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر سبب شد این نواحی بیش از سایر مناطق مورد توجه حاکمان عرب قرار گیرند. دوری از مرکز خلافت، همراه با ثروت و اهمیت بازرگانی این سرزمین‌ها، موجب شد امیران عرب در برخورد با شهرها شدت عمل بیشتری نشان دهند و ساکنان بسیاری از این مناطق را به بردگی کشانند. همین امر نیز به‌نوبه‌ی خود به رونق بازارهای برده‌فروشی در خراسان و ماوراءالنهر انجامید.

موقعیت ممتاز تجاری خراسان و ماوراءالنهر و رونق دادوستد، از جمله در تجارت برده، موجب شد که حکومت‌های محلی این مناطق نیز در امور بازرگانی و مبادله‌ی بردگان دخالت داشته باشند. از دوره‌ی طاهریان، تلاش‌هایی برای ساخت کاروانسراها و ایجاد تسهیلات در مسیرهای تجاری صورت گرفت تا بازرگانی در این نواحی سامان یابد (اکبری، ۱۳۸۷: ۳۰۰ـ۳۰۱). طاهریان خود نیز از بردگان ترک در امور نظامی بهره می‌بردند و بخشی از این بردگان را برای دستگاه خلافت عباسی فراهم می‌کردند (باسورث، ۱۳۸۵: ۸۸/۴). هرچند در سپاه طاهریان، غلامان ترک در اقلیت بودند (فرای، ۱۳۹۰: ۱۶۸)، بخشی از خراجی که آن‌ها به خلافت می‌پرداختند را بردگان تشکیل می‌دادند (کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۱۴۱؛ باسورث، ۱۳۷۱: ۶۵؛ نفیسی، ۱۳۸۶: ۳۵۸).

قدرت‌گیری سامانیان در ماوراءالنهر سبب گسترش چشمگیر بازرگانی در این نواحی شد. در دوره‌ی آنان، تجارت برده در انحصار حکومت درآمد و دولت از بازرگانان برده مالیات و عوارض دریافت می‌کرد. بخش اعظم سپاه سامانی را بردگان تشکیل می‌دادند و در این دوران بود که قدرت واقعی در دستگاه خلافت، عملاً در دست امیران و غلامان ترک قرار گرفت. سامانیان خود نیز در یورش به سرزمین‌های مجاور، به اسارت و خریدوفروش بردگان می‌پرداختند و از حکومت‌های تابع خویش نیز برده به‌عنوان خراج دریافت می‌کردند. در نتیجه، دوره‌ی سامانیان را می‌توان اوج شکوفایی تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر دانست. با افول این دولت، به‌تدریج این تجارت نیز تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل رو به ضعف

نهاد؛ از جمله مسلمان شدن نواحی ترکستان، مسیحی شدن اقوام وایکینگ روس، و جایگزینی بردگان هندی به‌جای ترکان در دوران غزنویان (رمضان‌پور و دیگران، ۱۴۰۳: ۸۹ـ۱۱۴).

مسیرها و شبکه‌های تجارت برده

خراسان و ماوراءالنهر به لحاظ موقعیت تجاری، به نوعی اتصال‌دهنده سرزمین‌های مختلف بودند. از سمت شرق به تمدن چین، از جنوب به تمدن هند، از شمال به سرزمین ترکستان و روسیه و از غرب به اروپای شرقی و سرزمین‌های غربی فلات ایران متصل می‌شدند. این موقعیت باعث شد که مهم‌ترین مسیرهای تجاری آن دوران، مانند شاهراه تجاری ابریشم و ادویه، از این مناطق عبور کند. خراسان و ماوراءالنهر همانند یک چهارراه بزرگ تجاری عمل می‌کردند که غرب و شرق عالم و همچنین شمال و جنوب آن را به یکدیگر متصل می‌کرد. بر همین اساس، می‌توان مسیرهای آن را به چهار دسته تقسیم نمود: مسیرهای تجاری شمالی، مسیرهای تجاری جنوبی، مسیرهای تجاری شرقی و مسیرهای تجاری غربی. در انتخاب مسیرها، نقش عوامل جغرافیایی مانند رودخانه‌ها، کوه‌ها و واحه‌ها بسیار تعیین‌کننده بود. برای مثال، در مورد جیحون گفته شده است: «جیحون حد میان خراسان و ماوراءالنهر است و کشتی‌های بسیار روند و از بخارا تا خوارزم راه بازرگانان است» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۳). بدین ترتیب، جیحون نه‌تنها یک مرز طبیعی میان خراسان و ماوراءالنهر بود، بلکه پل ارتباطی مهمی نیز به حساب می‌آمد که کاروان‌ها و مسیرهای تجاری را هدایت می‌کرد. اصطخری ذکر می‌کند که کشتی‌ها از خوارزم به سوی ترمذ می‌روند و با خود بازرگانان و بردگان را حمل می‌کنند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۵). ضمن آنکه بعضی اوقات جیحون طغیان می‌کرد و در آن زمان به گفته مقدسی «بازرگانان را اضطراب افتد» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۲/۲). لذا گاهی اوقات سبب تعطیلی موقت بازرگانی نیز می‌شد. از آنجا که بخشی از مسیر تجاری ماوراءالنهر در امتداد جیحون قرار داشت، شهرهای تجاری مهمی همچون ترمذ و آمل در کنار جیحون به مراکز خرید و فروش بردگان ترک تبدیل شده بودند (بارتولد، ۱۳۵۲: ۲۳۵/۱). کوهستان‌ها نیز در تعیین گذرگاه‌ها و مسیرهای بازرگانی تاثیرگذار بودند و سبب امنیت بیشتر راه‌ها می‌شدند.

مسیرهای تجاری شمالی

این مسیرها عمدتاً سرزمین‌های خراسان و ماوراءالنهر را به استپ‌های ترکستان و جنوب روسیه متصل می‌کردند. شهرهای معروف این مسیرها از نظر تجاری، «اسپیجاب» و «تاشکند» بودند و مسیر خوارزم نیز از آن عبور می‌کرد. این مسیر یکی از خطوط اصلی تجارت برده در سده‌های آغازین اسلامی به شمار می‌رفت و بخش عمده بردگان مورد نیاز جامعه اسلامی، که ترکان بودند، از طریق آن وارد خراسان و ماوراءالنهر می‌شدند. در این زمان، اقوام و قبایل مختلف در ترکستان با یکدیگر درگیر جنگ بودند و اسرای طرف مقابل را به عنوان برده به بازارهای مرزی ماوراءالنهر، مانند اسپیجاب و فرغانه، برای فروش می‌آوردند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۷۷). عشایر ماوراءالنهر نیز نان، خشکبار، پارچه، اسلحه و ظروف را از مناطق کشاورزی و شهرهای این ناحیه وارد می‌کردند و در ازای آن دام، پشم، پوست خشک‌شده و بردگان

را به بازارهای ماوراءالنهر و خراسان صادر می‌کردند (Negmatov, 1998: 4/ 90). بازرگانان برده نیز با چادرنشینان ترک معامله می‌کردند و بردگان را از آنان خریداری می‌کردند (پیگولوسکایا و دیگران، ۱۳۶۳: ۲۴۳).

خوارزم منطقه‌ای بود که هم با ترک‌های ماوراءالنهر معاملات تجاری داشت و هم به عنوان مسیر اصلی مناطق شرقی ایران به اروپای شرقی عمل می‌کرد. از این‌رو، هم بازاری برای بردگان ترک بود و هم محل تجمع بردگان سفید اروپایی (صقلابی/اسلاوی). خوارزم به لحاظ تجارت برده، در دوره پیش از اسلام نقش محوری داشت و اسناد به دست آمده از این ناحیه دال بر خرید و فروش بردگان است (Nerazik &, 1996: 215 Bulgakov).

انواع بردگان ترک و سفید ابتدا به خوارزم وارد می‌شدند؛ «بیشتر تجارت اهالی خوارزم با ترکستان است و برده که آنجا آورند از خزر و صقالبه باشد» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۸۳). «از ویژگی‌های عمده خوارزم می‌توان به غلامان و بردگان زیبارو، اسب‌های تیزرو و انواع پرندگان شکاری مانند شاهین اشاره کرد» (قزوینی، ۱۹۹۸: ۵۲۵). نزدیکی خوارزم باعث شده بود که بردگان ترک، مانند شهرهای مرزی ماوراءالنهر، در خوارزم به فروش برسند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۹). بردگان مختلف ابتدا به خوارزم وارد و سپس از طریق جیحون به بخارا و از آنجا به خراسان منتقل می‌شدند (همان: ۲۲۵).

مسیرهای تجاری شرقی

ماوراءالنهر دروازه تمدن چین بر روی تمدن‌های اسلامی و اروپایی بود و راه ابریشم پس از عبور از خراسان و ماوراءالنهر به چین ختم می‌شد (بارتولد، ۱۳۵۲: ۱/ ۱۶۷). در این مسیر، شهرهای تجاری مهمی قرار داشتند که در منتهی علیه آن، در ماوراءالنهر، شهر فرغانه واقع بود. از طریق راه ابریشم، بردگان زیادی از شرق و غرب عالم جا به جا می‌شدند و یکی از اقلام همیشگی و پر سود این راه، بردگان بودند (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۰۸). چین نیز، همانند سرزمین ترکان، جامعه‌ای برده‌دار بود. چین تحت سلسله تانگ (۶۱۸–۹۰۷م) شاهد افزایش ورود بردگان خارجی بود، زیرا امپراتوری تانگ بردگان خارجی، سربازان اسیر شده و غیرنظامیان را از کره، آسیای مرکزی و حتی هندوستان جذب می‌کرد. (Perry & Others, 2021: 7).

تجارت برده در ماوراءالنهر از راه‌های مختلفی انجام می‌شد. یکی از این راه‌ها، مسیر تجاری تبت است. جاده‌ای که به تبت، یعنی بخش علیای شط هند، منتهی می‌شد و از وخان و شوغنان عبور می‌کرد. ناحیه بعدی بر سر راه تبت، بدخشان بود (بارتولد، ۱۳۵۲: ۱/ ۷۱ـ ۱۷۰). در مورد ولایت ختلان ذکر شده است که دو شهر وخّان و سفینه منابعی برای غلام و کنیز هستند و این دو شهر غیرمسلمان (کافر) می‌باشند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۳؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۴؛ مقدسی ۱۳۶۱: ۲/ ۴۰۲–۴۰۱).

مسیرهای تجاری جنوبی

خراسان و ماوراءالنهر در شمال تمدن هند قرار داشتند و در واقع از جمله مناطقی بودند که دروازه‌های این سرزمین را به دیگر نقاط جهان می‌گشودند. راه تجاری مهم ادویه از هند آغاز و پس از عبور از خراسان و ماوراءالنهر به سرزمین‌های غربی اسلامی و اروپایی امتداد می‌یافت (محمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۸–۱۲۴). وجود موانع طبیعی مانند کوه‌های بدخشان

و تخارستان باعث شده بود مسیر تجاری از هرات به بلخ کشیده شود و بازرگانان از این شهرها عبور کنند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۳۴۲). این کوه‌ها گذرگاهی امن ایجاد کرده بودند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۵۸).

شهرهای تجاری مهم مرزهای جنوبی خراسان شامل هرات، نیشابور، مرو و بلخ بودند و بردگان مختلف هندی و غوری در بازارهای برده‌فروشی این شهرها معامله می‌شدند (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۰۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۰). حضور بردگان هندی در بازارهای خراسان را می‌توان از گزارش منابع سده‌های نخست اسلامی دریافت. احمد امین در کتاب *پرتو اسلام*، به نقل از منابع دوره‌های اولیه اسلامی صفات بردگان هندی را آورده است (۱۳۵۸: ۲/ ۱۳۰).

مسیر های تجاری غربی

خراسان و ماوراءالنهر مسیر اصلی تجاری مسلمانان برای دادوستد با شرق، شمال‌شرق و حتی اروپای شرقی محسوب می‌شدند. راه تجاری ابریشم از طریق خراسان به بغداد و دیگر مراکز سیاسی و اقتصادی خلافت امتداد داشت. همچنین، خوارزم یکی از معدود مسیرهای ارتباطی و تجاری مهم برای ورود بردگان ترک و اسلاوی به قلمرو جهان اسلام بود (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۲). شهرهای خراسان و ماوراءالنهر در قرون نخستین اسلامی، بازارهایی فعال و گسترده برای خرید و فروش بردگان به شمار می‌رفتند؛ بردگانی که نیاز سرزمین‌های غربی اسلامی، دستگاه خلافت و دیگر حکومت‌های مسلمان را تأمین می‌کردند. بازرگانان مسلمان در این شهرها دارای پایگاه‌های تجاری قدرتمندی بودند و اهالی این مناطق به سبب مهارت و سابقه‌ی طولانی در دادوستد، به‌عنوان «خداوندان تجارت» شناخته می‌شدند (ابن فقیه، ۱۳۷۹: ۱۶۳). افزون بر آنان، گروه‌هایی از بازرگانان یهودی نیز در این شبکه فعال بودند که نقش مهمی در مدیریت و سازمان‌دهی تجارت جهانی برده داشتند. آنان بردگان گوناگونی را از خراسان و ماوراءالنهر خریداری و به مراکز خلافت اسلامی و دیگر سرزمین‌های غربی انتقال می‌دادند (رمضان‌پور و دیگران، ۱۴۰۲: ۵۸ ـ ۴۳).

مراکز اصلی بازارهای برده فروشی

خراسان و ماوراءالنهر به دلیل قرارگیری بر سر شاهراه‌های تجاری، عمدتاً بازارهای مناسبی برای خرید و فروش محصولات تجاری به شمار می‌آمدند. اکثر شهرهای این مناطق در مسیر راه‌های تجاری قرار داشتند و به همین دلیل دارای بازارهای بزرگ بودند و بیشتر با تجارت و اقتصاد تجاری شناخته می‌شدند (حدودالعالم، ۱۴۲۳ق: ۱۲۶). شهرهای مهم تجاری خراسان که منابع تاریخی درباره آن‌ها اطلاعات بیشتری ارائه می‌دهند، عبارت‌اند از نیشابور، مرو، بلخ، هرات و سرخس؛ و شهرهای مهم تجاری ماوراءالنهر شامل بخارا، سمرقند، فرغانه، چاچ (شاش)، اسپیجاب، اشروسنه، کاث، گرگانج، خیوه و غیره بودند.

بازارهای برده فروشی خراسان

موقعیت ممتاز تجاری خراسان سبب رونق بازارهای شهرهای آن می‌شد. در دوره ساسانیان، با رشد شهرها، بازار به عنوان نهاد اقتصادی و تجاری در شهرهای ایران شکل گرفت (محمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۲۳). در دوره اسلامی نیز اهمیت آن حفظ شد. مهم‌ترین عوامل مؤثر بر رشد بازار در خراسان را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد: رشد شهرنشینی

و رونق تجارت، وجود راه‌های تجاری مختلف و مهم مانند راه ابریشم، راه ادویه (راه ارتباط هند با خراسان، خوارزم و سرزمین‌های غربی ایران)، راه پوست (راه ارتباط خراسان با خوارزم و نواحی اطراف دریای خزر) و شاه‌راه‌های تجاری خراسان به ماوراءالنهر و بخش‌های غربی ایران (همان، ۲۸ ـ ۱۲۴).

شهرهای خراسان تنها نقش واسطه‌ای در تجارت بین‌منطقه‌ای ایفا نمی‌کردند، بلکه بازارهای خراسان محل خرید و فروش کالاهای بسیاری بودند که هم محصولات خود نواحی و هم محصولات دیگر مناطق در آن‌ها معامله می‌شد و به نوعی خراسان قطب محصولات تجاری مهم آن زمان به شمار می‌رفت. یکی از اقلام تجاری که در بازارهای خراسان به فروش می‌رسید و از آنجا به نواحی دیگر منتقل می‌شد، بردگان بودند: «ستور و برده و انواع طعام و پوشاک و سایر نیازمندی‌های مردم خراسان به‌اندازه کافی هست و به سایر اقطار نیز حمل می‌کنند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۵) «و به خراسان ستور و بنده و خوردنی و پوشیدنی و از این انواع هرچه مردم را به آن محتاج باشد فراوان بود و برده از خراسان به جاهای دیگر برند و بهترین ستور از نواحی بلخ خیزد و برده از ترکستان به خراسان افتد و جامه‌های ابریشم و کرباس از نیشابور و مرو برند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱ ـ ۲۲۰).

بردگانی که از ماوراءالنهر خریداری می‌شدند، ابتدا به خراسان آورده می‌شدند و سپس از آن‌جا به سایر نقاط جهان اسلام یا سرزمین‌های دیگر فرستاده می‌گردیدند. برای مثال، دربارهٔ شهر وخان در شرق ایالت بدخشان ـ واقع در کنار جیحون علیا ـ گفته شده است که کاروان‌های برده‌فروش که از آسیای مرکزی می‌آمدند، از شهرهای آن عبور کرده، به خراسان می‌رفتند و از آن‌جا راهی بازارهای سرزمین‌های غربی جهان اسلام می‌شدند (لسترنج، ۱۳۸۳: ۶۶ ـ ۴۶۵). قتیبه هنگامی که برای بار چهارم به بخارا رفت، شمار زیادی از اهالی را به بردگی گرفت و با خود به مرو برد و سپس مجدداً به بخارا بازگشت (نرشخی، ۱۳۶۳: ۶۴). همچنین در فتح فرغانه، بردگان بسیاری را اسیر کرد و با آنان صلح نمود و پس از آن با کاروانی از بردگان به مرو بازگشت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۴۹).

برخی از انواع بردگان نیز مستقیماً به خراسان وارد می‌شدند. از غور، بردگان را به هرات، سیستان و دیگر شهرهای خراسان می‌آوردند (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۰۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۰). ابن‌حوقل می‌نویسد:

«گران‌بهاترین ستور از بلخ و گران‌بهاترین برده از بلاد ترک است که در سراسر دنیا بی‌نظیر است و برده‌ای در بها و زیبایی بدان نرسد. من برده‌های متعددی دیدم که در خراسان به سه هزار دینار فروخته شدند. بهای کنیز ترکی به سه هزار دینار می‌رسد و در سراسر دنیا برده و کنیزی رومی یا مولّده ندیدم که بدین بها باشد. همچنین، بردگانی که آلت سماع داشتند و در ساز زدن استاد بودند، در خانه‌های سامانیان و بزرگان خراسان بسیار یافت می‌شدند» (۱۳۶۶: ۱۸۵).

خراسان از سمت جنوب شرقی با هندوستان هم‌مرز بود و همین عامل سبب شده بود که بخشی از صادرات برده از خراسان به هند انجام گیرد (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲/ ۲۲۶). اگرچه در منابع مربوط به دوره‌ی سامانی به تجارت برده با هند اشاره‌ی مستقیمی نشده است، اما هند در روزگار غزنویان ـ که خراسان مرکز قدرت آنان بود ـ یکی از مهم‌ترین منابع تأمین برده به شمار می‌رفت (Anooshahr, 2021: 365؛ Bosworth, 2000).

درباره‌ی سازوکار و عملکرد بازارهای برده، منابع تاریخی اطلاعات محدودی ارائه کرده‌اند. تنها در گزارش‌هایی که به زندگی و پیشینه‌ی بردگان ممتاز در حرفه‌های مختلف پرداخته‌اند، اشاراتی به خرید آنان از بازارهای پررونق خراسان دیده می‌شود. برای نمونه، در *الاغانی* آمده است که برده‌ای خراسانی نقل می‌کند صاحبش، ابواحمد بن رشید، او را در خراسان خریده و همراه با کالاهای دیگر به بغداد برده است تا نزد اسحاق موصلی آموزش موسیقی ببیند (اصفهانی، ۱۴۱۵ق: ۵/ ۱۹۳). در همین روایت، موصلی از لهجه و ظاهر برده درمی‌یابد که او از خراسان خریداری شده است.

در سندی مربوط به سدهٔ نخست هجری که در بلخ کشف شده، به معامله‌ی برده‌ای اشاره شده که تحت نظارت متصدیان بازار و حاکمان انجام گرفته است. به گفتهٔ حسینی، «اسناد مورد بحث در این مقاله نشان می‌دهد که برده‌داری یک عمل پذیرفته‌شده و قانونی در باختر بوده است. علی‌رغم تغییر حکومت‌ها، برده‌داری در منطقه در طول دوران اواخر باستان ادامه داشت» (۲۰۲۳: ۶۹۱). در روایت خریدن سبکتگین توسط الپتگین نیز نام شماری از شهرهای خراسان آمده است که در هر یک بازار برده‌فروشی فعالی وجود داشته است. در این روایت آمده است که سبکتگین به همراه تعدادی برده‌ی دیگر توسط تاجری از ماوراءالنهر خریداری شده و پس از عبور از جیحون، ابتدا به گوزگانان برده شده، سپس برخی از بردگان در آن‌جا فروخته شده و باقی‌مانده به سرخس و مروالرود انتقال یافته‌اند. در نهایت، سبکتگین و یک برده‌ی دیگر در نیشابور به فروش رسیده‌اند (بیهقی، بی‌تا: ۵۵ـ۲۵۴).

در بازار بلخ، افزون بر دادوستد کالاهای صنعتی و تولیدی، بخشی از بازار به فروش بردگان اختصاص داشت. بلخ به‌سبب موقعیت راهبردی خود در مسیر جیحون و مجاورت با جاده‌های نظامی، محل تجمع نیروهای عرب در حمله به ماوراءالنهر بود. ازاین‌رو، اعراب با فروش بردگان به‌دست‌آمده از جنگ‌ها در بازار بلخ، سود هنگفتی به دست می‌آوردند (محمدی و دیگران، ۱۳۹۲: ۳۱ ـ ۱۳۰). طبری نیز ذیل حوادث سال ۱۱۸ ه.ق گزارش کرده است که جدیع کرمانی اهالی روستایی را اسیر کرد و در بازار برده‌فروشان بلخ به فروش رساند (۱۳۷۵: ۹/ ۴۱۶۵). نظامی عروضی نیز در چهارمقاله از «کوی برده‌فروشان» این شهر یاد می‌کند (نظامی عروضی، ۱۳۲۷ق: ۹۸).

در مورد شهر هرات نیز اخبار مشابهی وجود دارد: «بیشتر بردگان غور را به هرات و سیستان و نواحی آن می‌برند» (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۱۷۹). وی همچنین می‌نویسد: «غور کوهستانی است و گرداگرد آن ولایت‌های مسلمان‌نشین است، لیکن مردمش کافرند و مسلمانان اندک‌اند. کوه‌های استوار و نعمت فراوان دارند و زبانشان همانند زبان خراسان است. مراتع، ستور و آب‌های روان فراوان دارند و به آن سبب در جملهٔ خراسان یاد کردیم. سرحد غور تا خراسان است و یک حد با نواحی سیستان دارد و بیشتر بردگان غوری به هری و سیستان افتند» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۲۰).

در منابع جغرافیایی درباره‌ی دیگر شهرهای خراسان تنها به وصف مختصر بازارها اشاره شده است (ابن‌حوقل، ۱۳۶۶: ۶۸ـ ۱۶۷). از دیدگاه جغرافیای طبیعی، پراکندگی بازارهای برده‌فروشی خراسان و ماوراءالنهر تابع شبکه‌ی رودها و مسیرهای کوهستانی بود. رود جیحون مسیر اصلی انتقال بردگان از ماوراءالنهر به خراسان را فراهم می‌کرد. گذرگاه‌های کوهستانی غور و بدخشان نیز راه‌های طبیعی ارتباطی میان فلات هند، هرات و بلخ را تشکیل می‌دادند. دشت‌های

حاصل‌خیز و واحه‌های پرآب، به‌ویژه در مرو و سرخس، موجب پایداری و رونق بازارهای محلی شدند. نکتهٔ دیگر دربارهٔ تجارت برده در خراسان آن است که این تجارت، متکی بر طبقه و خاندان‌های حاکم بود. هریک از افراد این خاندان‌ها میان ده تا صد غلام و کنیز داشتند و وزرای بزرگ و فرماندهان نظامی حتی بیش از این تعداد را در اختیار داشتند (سایف، ۱۴۰۱: ۱۲۷).

بازارهای برده فروشی در ماوراءالنهر

پیش از ورود مسلمانان، برده‌داری در ماوراءالنهر رایج بود و تجارت بردگان در پیوند با تمدن‌های ایران و روم اهمیت فراوانی داشت. در دورهٔ اسلامی نیز تجارت برده از طریق این منطقه به حیات خود ادامه داد و بازارهای خریدوفروش برده، رونق گذشته‌ی خود را حفظ کردند. در سده‌های دوم تا چهارم هجری قمری، بازارهای برده‌فروشی ماوراءالنهر تحت‌تأثیر عوامل گوناگون سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی از رونق چشمگیری برخوردار بودند. گزارش‌های جغرافی‌دانانی چون مقدسی از شهرهای بزرگ و کوچک ماوراءالنهر، نشان می‌دهد که این نواحی مراکز فعال تجاری و دارای بازارهای پرتحرکی بوده‌اند (۱۳۶۱: ۲/ ۴۰۲ ـ ۳۹۰). بردگان از جمله کالاهایی بودند که به این بازارها رونق بخشیده و حتی دولت‌های محلی از این معاملات مالیات و عوارض گمرکی دریافت می‌کردند. منابع مکتوب به قیمت کالاهای ماوراءالنهر در اواسط سدهٔ هشتم میلادی/ دوم هجری قمری اشاره‌ای داشته‌اند: بهای یک برده به طور متوسط ۲۰۰ درهم بوده است؛ قیمتی برابر با بهای یک اسب (Litvinsky, Guang-da, 1996: 486).

از مهم‌ترین نواحی ماوراءالنهر، سغد است که شهرهای آن نقشی پویا در تجارت برده داشته‌اند. مقدسی درباره‌ی آن می‌نویسد: «سغد گران‌قدر سمرقند بزرگ و خجند شگفت‌انگیز در آن‌جاست که دانشگاه‌ها و پیشوایان بزرگ، اداره‌ای قدرتمند، جنگجویان دلیر، کاروان‌سراها، سواران، میوه‌ها، انگور، بندگان و کنیزان فراوان دارد. اکنون هم مرز جنگی و هم مرکز علمی و جایگاه ارشاد است. کاروان‌سراهایش فراوان، آب‌هایش سبک و بهداشتش سالم است» (۱۳۶۱: ۲/ ۸۲ ـ ۳۸۱). از دیدگاه جغرافیای طبیعی و فضایی، رونق بازارهای برده در ماوراءالنهر ارتباطی مستقیم با موقعیت این منطقه داشت. ماوراءالنهر در میان رشته‌کوه‌های تیان‌شان و آلتای از شمال، و بیابان‌های فلات ایران از جنوب محصور بود و رودخانه‌ی جیحون (آمودریا) در مرکز آن جریان داشت. این شرایط، مسیرهای طبیعی بازرگانی و کشتیرانی را میان شهرهای سغد، سمرقند، بخارا و خوارزم به‌وجود آورد. دشت‌های حاصل‌خیز و واحه‌های پرآب پیرامون این شهرها ـ به‌ویژه در سغد و زرافشان ـ امکان دادوستد مداوم و رشد بازارهای انسانی را فراهم کردند. به‌همین دلیل، ماوراءالنهر نه‌تنها گذرگاه کالا، بلکه کانون مبادله‌ی انسان، فرهنگ و مهارت نیز بود؛ و سمرقند، به‌واسطه‌ی جایگاه طبیعی و اقتصادی‌اش، قلب تپنده‌ی تجارت برده در شرق جهان اسلام محسوب می‌شد. سمرقند در منابع مختلف، شهری ثروتمند، آباد و مرکز تجمع بازرگانان توصیف شده است. در حدودالعالم آمده است: «سمرقند پر از نعمت‌های فراوان است که بازرگانان آفاق در آن جمع شوند» (۱۴۲۳ق: ۱۲۷). ثعالبی نیز آن را «چشم ماوراءالنهر» می‌نامد (۱۳۶۸: ۲۳۹). ابن‌حوقل سمرقند را «بندر تجارتی ماوراءالنهر» معرفی می‌کند و می‌نویسد: «این شهر مرکز بردگان ماوراءالنهر است و بهترین بردگان این

منطقه پرورده‌ی سمرقندند» (۱۳۴۵: ۲۲۱؛ ۱۳۶۶: ۲۲ ـ ۲۲۱). مقدسی در توصیف سمرقند، ابتدا به وفور بردگان آن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «بردگان بسیار، آب فراوان در نهر گود، ساختمان‌های بلند و استوار، فرقه‌های علمی گوناگون و مردمی نیک‌رفتار دارد» (۱۳۶۱: ۲/ ۴۰۲ـ۴۰۱). فرخی سیستانی نیز در شعر خود از «نعیم سمرقندی» یاد می‌کند که اشاره به کنیزان پرورش‌یافته در سمرقند دارد (فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۴۳۳). مهم‌ترین شهر در برده‌داری و تربیت بردگان، بی‌تردید سمرقند بود. بنا به نوشته اشپولر از سال ۵۵۸ه.ق. سمرقند مرکز تعلیم بردگان اروپایی بوده است که از ناحیه‌ی خوارزم وارد می‌شده‌اند (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲/ ۳۳۹). آدام متز نیز سمرقند را بزرگ‌ترین بازار بردگان ترک و سقلابی می‌داند که بهترین بردگان ماوراءالنهر پرورده‌ی آن‌جا بود (متز، ۱۳۸۸: ۱۸۸). ثعالبی روایت می‌کند که: «از طاهر بن عبدالله بن طاهر دستوری به نمایندگانش صادر شده بود به این مضمون که هرگاه به یابوهای طخارستانی، استران برذعی، خران مصری و بردگان سمرقندی برخوردید، بی‌درنگ آن‌ها را خریداری کنید و از ما نظر نخواهید» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۶۲).

اطلاع اندکی در مورد بازارهای برده‌فروشی شهر بخارا در دسترس است. با وجود آن‌که از دورهٔ امیر اسماعیل سامانی (حک. ۲۹۵ـ۲۷۹ه.ق)، این شهر مرکز سیاسی ماوراءالنهر به شمار می‌آمد، اما در زمینهٔ بازارهای برده، منابع تاریخی اطلاعات چندانی ارائه نکرده‌اند. به نظر می‌رسد در مقایسه با سمرقند ـ که مرکز خریدوفروش و تعلیم بردگان بود ـ بخارا بیشتر مصرف‌کنندهٔ این کالای انسانی محسوب می‌شد. هرچند در یکی از پژوهش‌ها آمده است که لشکرکشی امیر اسماعیل سامانی به طراز و نواحی ترک‌نشین، باعث تورم بازار غلامان در بخارا شد و در دورهٔ پسر و جانشین او، احمد، شمار زیادی از ترکان وارد دستگاه پاسداران شاهی گردیدند (فرای، ۱۳۹۰: ۱۶۹). امیر اسماعیل سامانی در جوی مولیان، سراها و بوستان‌هایی ساخت که بیشتر وقف موالیان و بردگان بود و بخشی از عایدات آن‌ها را نیز به ایشان اختصاص داده بود (نرشخی، ۱۳۶۳: ۳۹). از دیدگاه جغرافیایی، موقعیت بخارا در دشت‌های حاصل‌خیز سغد و در مسیر رود زرافشان، آن را به یکی از گره‌گاه‌های اصلی کاروان‌های بازرگانی در ماوراءالنهر تبدیل کرده بود. این موقعیت طبیعی و تجاری، زمینه‌ای فراهم ساخت تا بخارا نه‌تنها مرکز سیاسی سامانیان، بلکه یکی از نقاط اصلی توزیع و مصرف بردگان در شرق جهان اسلام باشد.

ابن‌حوقل می‌نویسد: «در اندرون و بیرون باروی شهر، بازارهایی به‌هم‌پیوسته است که در مواقع معیّنی دایر می‌شود و در آن‌ها به دادوستد چهارپا و لباس و برده و کالاهای دیگر از قبیل روی و مس و ظروف و لوازم ذخیره‌ای می‌پردازند» (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۲۱۷). ثعالبی نیز در وصف مناظره‌ای میان ابوعلی هائم و ابودلف خزرجی در دربار عضدالدوله فناخسرو، نقل می‌کند که ابودلف چنین گفت: «و خدمت‌کاران مرا از خواجگان رومی، غلامان ترکی، کنیزکان بخارایی و دختران زیبای سمرقندی روزی کند» (۱۳۶۸: ۲۷۵). این روایت، نشانگر شهرت کنیزکان بخارایی در میان اشراف و درباریان آن دوران است و حاکی از جایگاه فرهنگی و اقتصادی بخارا در تأمین نیروی انسانی برای خاندان‌های ثروتمند و حاکم.

ابن‌فضلان نیز به نظام پولی و مبادلات اقتصادی بخارا اشاره می‌کند و می‌نویسد: «در بخارا چند قسم درهم مشاهده نمودم؛ از جمله درهم‌های غطریفی از جنس مس و مس زرد که یک‌صد دانه‌ی آن معادل یک درهم نقره می‌باشد. در

معاملات املاک و برده و همچنین دادن مهریهٔ زنان از این نوع درهم استفاده می‌کنند» (۲۵۳۵شاهنشاهی: ۶۳). این درهم‌ها در شمار فراوانی در اسکاندیناوی، اروپای شرقی و سرزمین روس‌های وایکینگ کشف شده‌اند و می‌توانند دلیلی روشن بر تجارت برده میان این مناطق و دولت سامانی و اهالی ماوراءالنهر باشند. این شواهد همچنین از روابط تجاری گسترده سامانیان با بلغارها و مردمان شمال اروپا پرده برمی‌دارند (Barker, 2021: 107).

شهر طَواویس از جمله شهرهای ناحیهٔ سُغد بود که در مسیر تجاری راه ابریشم قرار داشت و درباره‌ی بردگان نیز اطلاعاتی از آن در منابع تاریخی باقی مانده است. این شهر بر سر شاهراه سمرقند به بخارا قرار داشت و در فصل پاییز بازاری به مدت هفت تا ده روز در آن برپا می‌شد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۰۷؛ جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۸۵؛ بارتولد، ۱۳۵۲: ۱/ ۳۸ـ۲۳۵). به گزارش نرشخی از این بازار: «رسم آن بازار چنان بوده است که هر چه آخریان معیوب بودی از برده و ستور و دیگر آخریان با عیب، همه بدین بازار فروختندی. و بازار رد کردن امکان و سامان نبودی و هیچ شرط نپذیرفتنی نه فروشنده و نه خرنده را. و هر سالی بدین بازار ده هزار کس بیش حاضر آمدی از بازرگانان و اصحاب حوائج، چنان‌که از فرغانه و چاچ و جای‌های دیگر بیامدندی و با منفعت بسیار بازگشتندی» (۱۳۶۳: ۱۸). چنان‌که از این روایت برمی‌آید، کالاهایی که در این بازار فروخته می‌شدند، بازگشت‌پذیر نبودند؛ از این‌رو، اگر برده‌ای عیبی داشت، در این بازار عرضه می‌کردند و گاه با حیله و تقلب به فروش می‌رساندند (عنصرالمعالی، ۱۳۸۳: ۱۱۷).

شهرهای تَرمِذ و آمُل که در مسیر رود جیحون واقع بودند، از بنادر مهم برده‌فروشی به شمار می‌رفتند و یکی از مسیرهای اصلی ورود بردگان ترک به سرزمین‌های اسلامی محسوب می‌شدند (بارتولد، ۱۳۵۲: ۱/ ۲۳۵). این موقعیت در امتداد جیحون، خوارزم و مسیرهای کاروانی شرقی، سبب شد که ترمذ و آمل نقش رابط میان مناطق شمالی و خراسان را ایفا کنند. ناحیهٔ خَتَل (ختلان) در مرزهای شرقی ماوراءالنهر قرار داشت و به دلیل هم‌جواری با سرزمین‌های غیرمسلمان، در تجارت برده جایگاه مهمی داشت. ابن‌حوقل اشاره می‌کند که در مرز وخش و ختل، دو ناحیه‌ی وخان و شقینه (سفینه) واقع‌اند که کافرستان‌اند و از آن‌ها مشک و برده صادر می‌گردد (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰۴). اصطخری نیز شهرهای مهم این ناحیه را چنین برمی‌شمارد: هُلبُک، مُنَک، تَملیات، فارِغر، کاربِنج، اندریاراغ، روستای بَنَک و هَلاوَرد. مرکز آن هلبک بود و «به نزدیک وخش چند ناحیت است؛ چون وخان و سفینه، و این هر دو کافرستان است. غلام و کنیزک آرند از آن‌جا» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۳).

وَخان در شرق ایالت ختل و بدخشان، در کنار جیحون علیا و بر سر راه تبت واقع شده بود. کاروان‌های برده‌فروش که از آسیای مرکزی می‌آمدند، از آن عبور کرده و به خراسان می‌رفتند و از آن‌جا به سوی بازارهای سرزمین‌های غربی جهان اسلام حرکت می‌کردند (لسترنج، ۱۳۸۳: ۶۶ ـ ۴۶۵). در این مسیرها، رود جیحون نقش حیاتی داشت و چون گذرگاه طبیعی میان ماوراءالنهر و خراسان بود، انتقال بردگان و کالاها از طریق قایق‌ها و پل‌های چوبی امکان‌پذیر می‌شد. در مرزهای ختل و چغانیان گروهی به نام کُمیجیان زندگی می‌کردند که شغل آنان تجارت برده و گوسفند بود. آنان بیشتر

ساکن روستاها و دهات بودند و در شهرها سکونت نداشتند (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۰). فعالیت این گروه‌ها در نواحی مرزی و کوهستانی نشان‌دهنده‌ی پیوند تجارت برده با مسیرهای طبیعی و جمعیت‌های محلی غیرشهری است.

در شمال ماوراءالنهر، ناحیهٔ چاچ (شاش) قرار داشت که در واقع هم‌مرز با سرزمین ترکستان بود. شهرهای ناحیهٔ چاچ شامل اسفیجاب (اسپیجاب)، طراز، صَبران و ستکند بودند جایی که ترکان برای بازرگانی و دادوستد بدان‌جا می‌آمدند. به ویژه طراز محل بازرگانی ترکان مسلمان بود(ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۳۶ـ ۲۳۵). در منابع دیگر نیز از اسپیجاب به‌عنوان یکی از مراکز عمدهٔ بازرگانی یاد شده است: «معدن بازرگانان همه‌ی جهان است و در مرز ترکستان قرار دارد، لذا هرچه از ترکستان وارد می‌شود به اسپیجاب می‌آید» (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۱۷). بردگان ترک از جمله کالاهایی بودند که در اسپیجاب به دست می‌آمدند. در واقع، عمدهٔ شهرت شهرهای مرزی ماوراءالنهر، مانند اسپیجاب و فرغانه، به‌دلیل بردگان ترک آن‌ها بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۷۷).

از دیدگاه جغرافیای طبیعی و تاریخی، تمامی این شهرها در مسیرهای حیاتی ارتباطی قرار داشتند. طواویس در جلگه‌ی سغد و در مسیر مستقیم سمرقند به بخارا واقع بود و از طریق دره‌ی زرافشان با راه ابریشم پیوند داشت. ترمذ و آمل در کناره‌های جنوبی جیحون، به‌منزلهٔ بنادر طبیعی، راه ورود کاروان‌های برده از سرزمین‌های ترکستان و خوارزم به خراسان را هموار می‌کردند. ختل و وخان در دره‌های کوهستانی و گذرگاه‌های میان‌کوهی قرار داشتند و راه‌های تجاری تبت و بدخشان از آن‌جا می‌گذشت. در شمال نیز، چاچ و اسپیجاب به‌دلیل هم‌مرزی با استپ‌های ترکستان، پایگاه اصلی انتقال بردگان ترک به دنیای اسلام به‌شمار می‌رفتند. به‌این‌ترتیب، نظام جغرافیایی ماوراءالنهر با شبکه‌ای از رودها، دشت‌ها، کوه‌ها و بازارها، بنیان فضایی تجارت برده را تشکیل می‌داد و ساختار اقتصادی این ناحیه را به‌طور مستقیم با دنیای اسلام، چین و استپ‌های آسیای مرکزی پیوند می‌داد.

فرغانه در منطقهٔ شمال‌شرقی ماوراءالنهر قرار داشت و مرز میان مسلمانان و ترکان غیرمسلمان به شمار می‌رفت. این ناحیه که از نظر کشاورزی و منابع طبیعی بسیار آباد بود، یکی از مراکز مهم تجمع و صدور بردگان ترک محسوب می‌شد. به گزارش منابع جغرافیایی، بردگان ترک از این ناحیه به دیگر مناطق اسلامی صادر می‌شدند (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۱۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۷/۲). آخرین شهر از شهرهای فرغانه که در مجاورت نواحی کافرنشین قرار داشت، اوزکَند بود. این شهر دارای قهندز (کهندژ) و بازارهای پررونقی در ربض شهر بود که در آنجا با ترکان دادوستد می‌شد (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۲۳۸). این موقعیت مرزی و بازرگانی، فرغانه را به یکی از حلقه‌های اتصال مهم در مسیر انتقال بردگان ترک از نواحی کوهستانی و جلگه‌ای آسیای مرکزی به مراکز شهری جهان اسلام، از جمله بخارا و خراسان، تبدیل کرده بود. از دیدگاه جغرافیای طبیعی و شبکه‌های تجاری، خوارزم و فرغانه دو قطب مکمل در شمال و شمال‌شرقی ماوراءالنهر بودند. فرغانه، با زمین‌های حاصل‌خیز و دسترسی به دره‌های فرعی راه ابریشم، نقطهٔ جذب بردگان ترک بود؛ در حالی‌که خوارزم، به‌سبب مجاورت با رود جیحون و مسیرهای آبی به دریای آرال و خزر، مرکز انتقال و توزیع بردگان ترک و سفید به جهان

اسلام محسوب می‌شد. بدین‌سان، شبکه‌ی جغرافیایی و طبیعی ماوراءالنهر ـ از کوهستان‌های فرغانه تا دلتای جیحون در خوارزم ـ ساختار زیربنایی تجارت برده را در شمال شرقی جهان اسلام شکل می‌داد.

ناحیهٔ خوارزم در غرب ماوراءالنهر و شمال‌غربی خراسان، قرار داشت. دو شهر مهم این ناحیه، گرگانج (اورگنج یا جرجانیه) و کاث بودند (لسترنج، ۱۳۸۳: ۴۷۴). در منابع جغرافیایی، جایگاه خوارزم میان خراسان و ماوراءالنهر گاه متفاوت ذکر شده است؛ برخی آن را بخشی از خراسان و ماوراءالنهر دانسته‌اند (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۷؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۵۷)، در حالی که گروهی دیگر آن را منطقه‌ای مستقل میان این دو ناحیه معرفی کرده‌اند (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵: ۱۹۱). جیهانی بر این باور است که خوارزم را باید هم از خراسان و هم از ماوراءالنهر دانست، اما چون به ماوراءالنهر نزدیک‌تر است، باید آن را در قلمرو ماوراءالنهر به شمار آورد (۱۳۶۸: ۱۸۲). حدودالعالم نیز خوارزم را بخشی از ماوراءالنهر می‌خواند (۱۳۶۲: ۱۲۲).

موقعیت جغرافیایی خوارزم باعث شده بود از روزگار باستان تا دوران اسلامی نقشی کلیدی در تجارت ایفا کند. در منابع جغرافیایی دورهٔ اسلامی آمده است که از نواحی ترکستان، سرزمین خزران، روس‌ها و اروپای شرقی، بازرگانان ابتدا به خوارزم می‌آمدند و کالاهای خود را در آنجا عرضه می‌کردند: «در ترکستان غوز است و بارگاه ترکان و ترکستان و ماوراءالنهر و خزران است و جای بازرگانان است» (حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۱۲۲).

خوارزم منطقه‌ای بود که از یک‌سو با ترکان آسیای مرکزی دادوستد داشت و از سوی دیگر، راه ارتباطی اصلی مناطق شرقی ایران با اروپای شرقی به شمار می‌رفت. از این‌رو، این سرزمین هم بازار بردگان ترک بود و هم محل تجمع بردگان سفید اروپایی (صقلابی/اسلاوی). خوارزم در دورهٔ پیش از اسلام نیز نقش محوری در تجارت برده داشت. اسناد باستان‌شناختی به‌دست‌آمده از این ناحیه نشان می‌دهند که در اوایل دورهٔ اسلامی، خریدوفروش بردگان در آن رواج داشته است و بردگان مختلف در خوارزم به کار گرفته می‌شدند؛ چه در امور کشاورزی و چه در امور خانگی، به‌ویژه زنان برده که در بهره‌کشی جنسی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند (Nerazik, Bulgakov, 1996: 215). در منابع آمده است که انواع بردگان ترک و سفید ابتدا به خوارزم وارد می‌شدند: «بیشتر تجارت اهالی خوارزم با ترکستان است و برده که آنجا آرند از خزر و صقالبه باشد» (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۸۳). نزدیکی خوارزم به ترکستان و مسیر جیحون سبب شده بود که، همانند شهرهای مرزی ماوراءالنهر، محل اصلی دادوستد بردگان ترک باشد (اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۳۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۵/۲ـ۴۱۴). در عین حال، خوارزم گلوگاه خراسان و ماوراءالنهر برای ورود بردگان سفید اروپایی نیز محسوب می‌شد. این بردگان، که توسط اقوام وایکینگ و بلغار به اسارت گرفته می‌شدند، از طریق سرزمین‌های شمالی به خوارزم و ماوراءالنهر منتقل می‌گردیدند (فرانکوپن، ۱۴۰۰: ۱۰۹؛ Whitfield, 2018: 259). مقدسی نیز اشاره می‌کند که بردگان سفید (صقلبی) از بلغار به خوارزم آورده می‌شدند و سپس از آنجا به سایر مناطق صادر می‌گردیدند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۷۶).

نتیجه

موقعیت جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر از چند جهت در شکل‌گیری و رونق تجارت برده نقش تعیین‌کننده‌ای داشت. نخست آن‌که از دوران باستان، این نواحی در محل تلاقی مهم‌ترین راه‌های بازرگانی جهان قرار داشتند. راه مشهور ابریشم از خراسان و ماوراءالنهر عبور می‌کرد و اغلب شهرهای بزرگ این دو منطقه ـ مانند مرو، بخارا، نیشابور و سمرقند ـ بر سر راه‌های تجاری واقع بودند. یکی از مهم‌ترین این اقلام، از روزگار باستان تا سده‌های نخستین اسلامی، بردگان بودند. بردگان از سرزمین‌های مجاور به خراسان و ماوراءالنهر وارد می‌شدند و از آن‌جا به دیگر سرزمین‌های جهان اسلام انتقال می‌یافتند.

از سوی دیگر، موقعیت مرزی این دو منطقه با سرزمین‌های غیرمسلمان در شمال و شرق، از قرن دوم هجری به بعد، آن‌ها را به یکی از مهم‌ترین مراکز تأمین نیروی انسانیِ بردگان برای دنیای اسلام بدل کرد. ماوراءالنهر از شمال و شرق با سرزمین ترکان هم‌مرز بود، و در چهار سده‌ی نخست هجری، بردگان ترک بخش عمده‌ای از نیروی کار و نیروی نظامی جهان اسلام را تشکیل می‌دادند. غلامان ترک در ساختار سپاهی خلافت عباسی و حکومت‌های تابع آن نقشی اساسی داشتند. در جنوب نیز، خراسان با سرزمین هند و نواحی غور هم‌مرز بود؛ از این‌رو بردگان هندی و غوری بسیاری از این نواحی به شهرهای خراسان راه می‌یافتند. همچنین شهرهای خراسان، به‌ویژه نیشابور و مرو، برای بازرگانان هندی از مراکز اصلی خریدوفروش بردگان محسوب می‌شدند. در شرق دورتر، ارتباطات تجاری با چین نیز گاه به تبادل انسان و برده میان دو سوی مرز انجامیده است.

وسعت سرزمینی و ثروت طبیعی این نواحی نیز در دوران فتوحات اسلامی مورد توجه فاتحان عرب قرار گرفت. پس از سقوط دولت ساسانی، خراسان و ماوراءالنهر به‌سبب فاصله از مرکز خلافت و اهمیت بازرگانی، هدف فتوحات گسترده‌ی مسلمانان شد. شدت عمل امیران عرب در برخورد با شورش‌های محلی و مقاومت‌های شهری، موجب اسارت و به بردگی کشاندن گروه‌های زیادی از مردم این مناطق گردید؛ رخدادی که به‌نوبه‌ی خود بر رونق بازارهای برده‌فروشی در شرق جهان اسلام افزود. مجموعه‌ی عوامل طبیعی و انسانی ـ از موقعیت جغرافیایی و مرزهای فرهنگی گرفته تا ساختارهای اقتصادی و سیاسی ـ موجب شد خراسان و ماوراءالنهر در سده‌های نخستین اسلامی، یکی از کانون‌های اصلی تجارت برده در شرق جهان اسلام باشند. این نقش‌آفرینی نشان می‌دهد که در تحلیل پدیده‌ی برده‌داری، نمی‌توان از تأثیر تعیین‌کننده‌ی جغرافیا در ساختار جوامع تاریخی چشم پوشید.

کتابنامه

ابن حوقل، محمد (۱۳۴۵)، *صوره الارض*، ترجمه جعفرشعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ابن حوقل، محمد (۱۳۶۶)، *سفرنامه ابن حوقل: ایران در صوره الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چ ۲.

ابن فضلان، احمد (۱۳۵۵)، *سفرنامه*، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: شرق، چ ۲.

ابن فقیه همدانی، احمد بن محمد (۱۳۴۹)، *ترجمه مختصر البلدان بخش مربوط به ایران*، ترجمه ح مسعود، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

اشپولر، برتولد (۱۳۶۹)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی، ج۲.

اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰)، *مسالک و ممالک*، به کوشش ایراج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین (۱۴۱۵ق)، *الأغانی*، بیروت: دار احیاءالتراث العربی.

اکبری، امیر (۱۳۸۷)، *تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام*، مشهد، تهران: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، سمت، چ۲.

امین، احمد (۱۳۵۸)، *پرتو اسلام*، ترجمه عباس خلیلی، تهران: اقبال، ج۲

بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۶۶)، *ترکستان نامه*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: آگاه، چ ۲، ج ۱.

باسورث، ادموند (۱۳۷۱)، *تاریخ سلسله‌های اسلامی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ـــــــــــــ (۱۳۸۵)، «طاهریان و صفاریان»، در: ریچارد فرای و دیگران، *تاریخ ایران کیمبریج*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ص ۱۱۹ ـ ۸۰، چ ۵، ج ۴.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۳۷)، *فتوح البلدان*، ترجمه محمد متوکل، تهران: نشر نقره.

بولیت، ریچارد (۱۳۹۳)، «اقتصاد و جامعهٔ ایرانی در اوایل دوره اسلامی»، در: وستا سرخوش کرتیس و سارا استوارت، *برآمدن اسلام*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز، ص ۷۹–۵۵.

بیهقی، ابوالفضل (بی‌تا)، *تاریخ بیهقی*، تهران: دنیای کتاب.

پلانهول، ژاویه (۱۳۹۱)، *مبانی جغرافیایی تاریخ اسلام*، ترجمه عبدالله ناصری طاهری، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.

پورشریعتی، پروانه (۱۳۹۹)، *افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه آوا واحدی نوایی، تهران: نشر نی، چ ۲.

پیگولوسکایا، ن.و و دیگران (۱۳۶۳)، *تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی*. ترجمه کریم کشاورز. تهران: پیام، چ ۵.

ثعالبی نیشابوری، ابومنصور عبدالملک (۱۳۶۸)، *لطائف المعارف*، ترجمه علی‌اکبر شهابی خراسانی، مشهد: آستان قدس رضوی.

جیهانی، ابوالقاسم احمد (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه عبدالسلام کاتب، مشهد: به نشر(آستان قدس رضوی).

جهان، زهرا؛ دیگران (۱۳۹۸)، «تهاجم اعراب مسلمان به ایران: عملیات جهانی یا کشورگشایی»، *جستارهای تاریخی*، س ۱۰، ش ۲۰، ص ۱۲۹_ ۱۰۹.

حبیبی، عبدالحی (۱۳۸۰)، *تاریخ افغانستان بعد از اسلام*، تهران: افسون.

حسینی‌پور، مسعود (۱۴۰۲)، *برده های ایرانی در وارارود*، تهران: ندای تاریخ.

حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۳۸۰)، *معجم البلدان*، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۲.

دریایی، تورج (۱۳۸۳)، *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.

دلریش، بشری (۱۳۹۲)، *جایگاه سیاسی غلامان در تاریخ ایران*، تهران: نشر هزار کرمان.

رمضان پور و دیگران (۱۴۰۲)، «نقش یهودیان در تجارت برده در ایران قرون نخستین اسلامی»، *پژوهش‌های تاریخی*، ش ۵۹، ص ۵۸ـ۴۳.

رمضان پور و دیگران (۱۴۰۳)، «نقش سامانیان در تجارت برده در خراسان و ماوراءالنهر»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ش ۳۴، ص ۸۹ـ۱۱۴.

سایف، ضیاءالدین (۱۴۰۱)، «شرایط اجتماعی منطقه تخارستان مقارن با ظهور دین اسلام»، *مجله بین‌المللی پژوهش ملل*، دوره ۷، ش ۸۲، ص ۱۴۴–۱۲۵.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، چ ۵.

عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر (۱۳۸۳)، *قابوس نامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۱۳.

فرانکوپن، پیتر (۱۴۰۰)، *راه‌های ابریشم: تاریخ جهان از دیدگاهی نو*، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز، چ۳.

فرای، ریچارد نلسون (۱۳۹۰)، *بخارا دستاورد قرون وسطی*، ترجمه محمود محمودی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چ۴.

فولتس، ریچارد (۱۳۹۹)، *ایران در تاریخ جهان*، ترجمه ع. پاشایی، تهران: نشر دیبایه، چ۳.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۹۹۸)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، بیروت: دار صادر.

کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر (۱۳۷۰)، *کتاب الخراج*، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: البرز.

کرون، پاتریشیا (۱۳۹۶)، *جامعه های ماقبل صنعتی: کالبدشکافی جهان پیشامدرن*، ترجمه مسعود جعفری، تهران: نشر ماهی، چ ۲.

گردیزی، عبدالحی بن ضحاک (۱۳۶۳)، *تاریخ گردیزی*، تهران: دنیای کتاب.

لاپیدوس، ایر ماروین (۱۳۸۷)، *تاریخ جوامع اسلامی*، ترجمه علی بختیاری زاده، تهران: اطلاعات، چ۲.

لسترنج، گای (۱۳۸۳)، *جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران: علمی و فرهنگی، چ۶.

متز، آدام (۱۳۸۸)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر، چ۴.

محمدی، ذکر الله؛ دیگران (۱۳۹۲)، «بازار و کارکرد اقتصادی، سیاسی و فرهنگی آن در شهرهای بلخ، مرو و نیشابور در دو سده نخست هجری قمری»، *مطالعات تاریخ اسلام*، س ۵، ش ۱۶، ص ۱۴۶ـ۱۲۱.

مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مولفان و مترجمان، ج ۱ و ۲.

حدود العالم من المشرق الی المغرب (۱۳۶۲)، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.

تاریخ سیستان (۱۳۶۶)، تحقیق محمدتقی بهار، تهران: پدیده خاور، چ ۲.

نرشخی، ابوبکر محمد (۱۳۶۳)، *تاریخ بخارا*، ترجمه ابونصر احمد القباوی، تلخیص محمد بن زفر بن عمر، تحقیق محمدتقی مدرسی، تهران: توس.

نظامی عروضی، احمد بن عمر (۱۳۲۷ق)، *چهارمقاله*، به اهتمام محمد قزوینی، تهران: ارمغان.

نفیسی، سعید (۱۳۸۶)، *تاریخ خاندان طاهری*، تهران: اساطیر.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۵۶)، *البلدان*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی، چ۶.

Anooshahr, Ali (2021), "Military Slavery in Medieval North India" In: Craig Perry and Others. *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, p 362-382.

Barker, Hanna (2021), "The Trade in Slaves in the Black Sea, Russia, and EasternEurope)". In: Craig Perry and Others. *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, p 100-122.

Bosworth, C.E (2000). "BARDA and BARDA-DĀRI iii. In the Islamic period up to the Mongol invasion"*, IRANICA*, https://www.iranicaonline.org/articles/barda-iii.

Crone, Patricia. (2002). *Roman, provincial and Islamic law: The origins of the Islamic patronate*. Cambridge: Camberidge University Press.

Dani, A.H, Others (1996) "Eastern Kushans, Kidarites in Gandahar and Kashmir and later Hepthalites"in: Litvinsky, Others, *The History of civilizations of Central Asia*, vol 3, UNESCO press, p 163-185.

Freamon, Bernard K (2019). *Possessed by the Right Hand: The Problem of Slavery in Islamic Law and Muslim Cultures*. LEIDEN and BOSTON: Brill.

Gordon, Matthew S (2021). "Slavery in the Islamic Middle East (c. 600–1000ce)". In: Craig Perry and et al. *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, p 337–362.

Huseini, SaidReza (2023), "Slavery Represented in Bactrian Documents", *Slavery & Abolition*, Vol 44, p 682-696.

Litvisky, B. A, Guang-da, Zhang (1996), "Centeral Asia, the crossroads of civilization" in: Litvinsky, Others*, The History of civilizations of Central Asia,* vol 3, p 473-490.

Negmatov, N.N (1998). "The Samanid State". In: Asimov, M. S; Others. *History of Civilizations of Central Asia*. Vol 4. Paris: UNESCO press.

Negmatov N. N, Marshak B. I (1996), "Sogdiana"in: Litvinsky, Others, *The History of civilizations of Central Asia*, vol 3, UNESCO press, p 233-281.

Nerazik, E.E, Bulgakov, P.G (1996), "Khwarizm"in: Litvinsky, Others, *The History of civilizations of Central Asia*, vol 3, UNESCO press, p 207-233.

Perry, Graig; Others (2021), "Slavery in the medieval millennium". In: Perry, Graig; Others. *The Cambridge World History of Slavery*. Cambridge: Cambridge University Press; p 1 – 24.

Whitfield, Susan (2018). *Silk, slaves, and stupas: material culture of the Silk Road*. Oakland, California: University of California Press.